

BUHÂRÎ RİVÂYETİNDE ANAKRONİZM İDDİASI: HZ. ALİ'NİN CEZALANDIRDIĞI ŞAHISLAR ZINDIKLAR MIYDI?

THE CLAIM OF ANACHRONISM IN THE BUKHARI'S NARRATION: WERE THE PERSONS
SENTENCED TO DEATH BY ALI ARE ZANADIQAHA?

Ubeydullah EFE

Doktora Öğrencisi, Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi, Kur'an ve Sünnet Araştırmaları, Kuala Lumpur/Malezya

PhD Student, International Islamic University Malaysia, Qur'an and Sunnah Studies, Kuala Lumpur / Malaysia

efeubeydullah@gmail.com

orcid.org/0000-0003-2131-1193

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 15 Nisan /April 2021

Kabul Tarihi/Accepted: 28 Haziran/June 2021

Yayın Tarihi/Published: Haziran/June 2021

Atıf/Cite as: Efe, Ubeydullah. "Buhârî Rivâyetinde Anakronizm İddiası: Hz. Ali'nin Cezalandırdığı Şahıslar Zındıklar mıydı?". *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 15 (Haziran 2021), 92-111.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

ÖZ

Bu çalışma Hz. Ali (ö. 40/661) dönemi ile alakalı bir rivâyet üzerinden, Zındıklık hareketinin İslam tarihinde şöhret kazanmadan önceki safhası olan Râşid Halîfeler devrinde tanınırlığı hususuna ışık tutmayı hedeflemektedir. Başta Buhârî (ö. 256/870) olmak üzere hadis âlimlerinden pek çoğunun eserlerinde naklettiği Hz. Ali ile ilgili bir rivâyet hakkında ortaya çıkan kavramsal ihtilâflar, bazı çağdaş araştırmacılar tarafından anakronizm çerçevesinde ele alınmıştır. Rivâyetin ana teması Hz. Ali'nin huzuruna getirilen ve onun tarafından öldürülmeleri emredilen şahıslar ile alakalıdır. Söz konusu şahısların kimliğine dair lafızlar, Buhârî'nin de naklettiği birtakım rivâyetlerde “zındıklar” olarak aktarılmış, bazılarında ise “bir kavim” veya “bazı kimseler” gibi kapalı ifadelerle nakledilmiştir. Zındıklığın İslâm tarihine giriş safhası konusunda modern araştırmaların önemli bir kısmı Emevîlerin son dönemini işaret etmektedir. Bu sebeple söz konusu rivâyetlerde geçen “zındık” lafzı anakronizm iddialarını da beraberinde getirmiştir. Rivâyette bahsedilen bu şahısların kimler olduğunun tespiti, zındıklığın ilk dönem İslam toplumunda bilinen bir olgu olup olmadığına dair bir fikir verecektir. Böylelikle Buhârî'nin rivâyetine yöneltilen anakronizm iddialarının keyfiyeti de tahlil edilmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Anakronizm, Mevkûf, Hz. Ali, Zındıklık, Zenâdika.

ABSTRACT

This study aims to shed light on recognizing the Zandaqah movement in the era of the Rashid Caliphs, which is the period before the movement gained fame in Islamic history through a mawquf narration (riwayah) about the Ali (d. 40/661) period. Literal disputes over narration about Ali, narrated by many of the Hadith scholars, especially by Bukhari (d. 256/870), have been handled within the scope of anachronism by some contemporary researchers. The main theme of the narration is about persons brought to Ali and ordered to be killed by Ali. The concepts of the identity of these persons were referred to as “zanadiqah” in some narrations that Bukhari also narrated; in some, it is narrated with closed expressions such as “a qawm” or “some people”. A significant part of modern research on the introduction of zandaqah to Islamic history points to the last period of the Umayyads. For this reason, the word “zanadiqah” in these narrations has led to claims of anachronism. Identifying the persons who were brought before Ali and sentenced to death by him will give us an idea of whether the zandaqah was a known phenomenon in early Islamic society. In this way, the circumstance of alleged anachronism imputed to Bukhari's narration will also be analyzed.

Keywords: Hadits, Anachronism, Mawquf, Ali, Zandaqah, Zanadiqah.

GİRİŞ

Râşid Halifeler devrinde İran bölgesine gerçekleştirilen fetihlerle birlikte İslam toplumu, Zerdüştilik gibi çeşitli doğu dinleri ile ilk defa doğrudan muhatap olmuştur. Fethedilen bu topraklarda yaşayan halk içerisinde Müslüman olanlar, kendi kadim dini ve kültürel yapılarını muhafaza etmiş ve çeşitli şekillerde mevcut kimliklerini İslam toplumuna aktarmışlardır. Bu aktarım sürecinde yeni Müslüman olmuş söz konusu kitlelerin mensuplarından bazılarının, Emevîler devrinin sonlarına doğru ilmî ve siyasi mecrada güç kazandıkları ve bilhassa entelektüel sahada Zındıklık hareketini başlattıkları anlaşılmaktadır. Kimi zaman İslam'a dışarıdan bir başkaldırı niteliği taşıyan Zındıklık hareketi, bazen de bizatihi İslâm'ın ilk yayıldığı topraklarda Müslüman toplumunun içerisinde neşet etmiştir. Heretik akımların İslam tarihindeki konumunu tahlil eden pek çok araştırmada, Zındıklık hareketi bu organik ilişki ile açıklanmaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla İslam tarihi boyunca üzerinde en çok anlam karmaşası bulunan kavramlardan birisi zındıklıktır. Bu anlam karmaşası, İslam tarihinde zındıklığın doğuş safhası ile ilgili birtakım çelişkileri de beraberinde getirmektedir. Nitekim hicrî ilk asırdan itibaren ortaya çıkan birbirinden farklı pek çok sapkın fırkanın müntesiplerini karşılayacak şekilde kullanılan *zındık* ifadesi, aynı zamanda İran kökenli bazı din ve mezheplerin mensupları için de hususî olarak kullanılmaktadır. Cahiliye ve Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde zındıklığın Araplar arasında bilinen bir olgu olup olmadığı ve zındıklığın köken itibarıyla hangi anlayıştan neşet ettiği gibi sorular halen cevabını tam manasıyla bulamamıştır.

Hz. Ali'den nakledilen ve hadîs külliyyatında kendisine genişçe yer bulmuş olan bir rivâyette geçen zındık lafzının, söz konusu hareketin İslam literatürüne dahil oluşu açısından müspet veya menfî bir fikir vereceği kanaatindeyiz. Zındıklığın tarihine hasredilmiş bazı meşhur çalışmalarda, mezkûr rivâyette geçen lafzın anakronizm olduğu dile getirilmektedir. Bu iddianın temelinde ise Hz. Ali devrinde zındıklığın İslam toplumu nezdinde bilinen bir olgu olmadığı düşüncesi yatmaktadır. Biz de çalışmamızda Hz. Ali'ye nispet edilen bu mevkûf¹ rivâyetin muhtelif tarîkleri arasındaki lafız farklılıklarından yola çıkarak lafzın tespitini gerçekleştirmeye çalışacağız. Bu sayede bir yandan söz konusu iddianın hakikati ne ölçüde yansıttığını tahlil ederken, öte yandan zındıklığın İslam tarihine girişi konusunda bir

¹ Çalışmamızda mevkûf kavramı, "Sahâbenin söz ve fiilleri, bunlarla ilgili haber" anlamında kullanılacaktır. Bkz. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 3. bsk., (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), s. 181.

ipucu elde etmeye çalışacağız. Çalışmanın sınırları dolayısıyla rivâyetin sıhhat değerlendirmesi hakkında detaylı bir tetkik yapmayacak, yalnızca araştırmacıların rivâyetin sıhhati hakkında verdikleri malumatları göz önünde bulunduracağız.

1. Hz. Ali'nin Yakılarak Öldürülmelerini Emrettiği Şahıslar Hakkındaki Rivâyet

Hz. Ali'nin yakılarak öldürülmelerini emrettiği kimseler hakkındaki bu haber, rivâyet usûlüyle telif edilmiş pek çok hadîs kitabında bulunmaktadır.² Buhârî bu rivâyeti *Sahîh*'inin iki yerinde nakletmektedir. İlk rivâyet *zenâdika* lafzı ile Ebû'n-Nu'mân Muhammed b. Fazl – Hammâd b. Zeyd – Eyyûb – İkrime senediyle nakledilmiştir.

حَدَّثَنَا أَبُو النُّعْمَانِ مُحَمَّدُ بْنُ الْفَضْلِ حَدَّثَنَا حَمَادُ بْنُ زَيْدٍ عَنْ أَيُّوبَ عَنْ عِكْرِمَةَ قَالَ: أُتِيَ عَلِيٌّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، بِزَنَادِقَةٍ فَأَحْرَقَهُمْ فَبَلَغَ ذَلِكَ ابْنَ عَبَّاسٍ فَقَالَ: لَوْ كُنْتُ أَنَا لَمْ أُحْرِقْهُمْ، لِتَهْيِي رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "لَا تُعَذِّبُوا بِعَذَابِ اللَّهِ" وَلَقَاتَلْتُهُمْ، لِقَوْلِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَنْ بَدَّلَ دِينَهُ فَاقْتُلُوهُ".³

“Ali’ye (r.a.) bazı zındıklar getirildi, o da onları yakarak öldürttü. Bu haber İbn Abbâs’a ulaştınca “Ben olsaydım Rasûlullâh’ın (s.a.s.) “Allah’ın azabı ile azap etmeyin” sözü sebebiyle onları yaktırmazdım. Fakat “Kim dinini değiştirirse onu öldürün” sözü sebebiyle de onları öldürmekten geri durmazdım.”

Buhârî aynı rivâyeti *Sahîh*'inin başka bir bâbında *zenâdika* lafzı olmaksızın nakletmiştir. Ali b. Abdullah – Süfyân – Eyyûb – İkrime senedi ile nakledilen rivâyet şöyledir:

² Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Müsnedü'l-İmâm eş-Şâfiî* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1400), 320; Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr b. İsa Humejdî, *el-Müsned* (Dımaşk: Dâru's-Sakâ, 1996), 1/461; Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim İbn Ebû Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 6/486; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvut, Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle: y.y., 1421), 4/336; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Şâhih*, thk. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), “İstîtâbetü'l-Mürteddîn”, 2; Ebû Saîd Osmân b. Saîd b. Hâlid ed-Dârimî, *er-Red ale'l-cehmiyye*, thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr (Kuveyt: Dâru İbni'l-Esir, 1995), 208, 209; Ebû Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr: Müsnedü Ali*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: Matbaatü'l-Medeni, y.y.), 3/82; Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hârûn el-Hanbelî el-Hallâl, *Ahkâmu ehli'l-milel mine'l-câmi' li-mesaili'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Seyyid Kesrevi Hasan (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 463; Ebû'l-Hasan Alâeddin Ali b. Balaban b. Abdullah İbn Balaban, *el-İhsân fî takrîbi Sahîhi İbn Hibbân* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 12/421; Ebû Abdillâh İbnü'l-Beyyî' Muhammed Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 3/620; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü's-sagîr*, thk. Abdülmu'tî Emin Kal'aci (Karaçi: Câmiatü'd-Dirasati'l-İslâmiyye, 1989), 3/278; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1352), 8/338.

³ Buhârî, “İstîtâbetü'l-Mürteddîn”, 2.

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا سُفْيَانُ عَنْ أَبِي يُونُسَ عَنْ عِكْرِمَةَ أَنَّ عَلِيًّا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ حَرَقَ قَوْمًا فَبَلَغَ ابْنَ عَبَّاسٍ فَقَالَ: لَوْ كُنْتُ أَنَا لَمْ أُحَرِّقْهُمْ لِأَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: "لَا تُعَذِّبُوا بِعَذَابِ اللَّهِ"، وَلَقَتَلْتُهُمْ كَمَا قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: "مَنْ بَدَّلَ دِينَهُ فَاقْتُلُوهُ".⁴

“Ali (r.a.) bir kavmi yakarak öldürdü. Bu haber İbn Abbâs’a ulaştınca “Ben olsaydım Nebî’nin (s.a.s.) “Allah’ın azabı ile azap etmeyin” sözü sebebiyle onları yaktırmazdım. Fakat “Kim dinini değiştirirse onu öldürün” sözü sebebiyle de onları öldürmekten geri durmazdım.”

Her iki rivâyette de görüldüğü üzere Hz. Ali sözü edilen suçluların yakılarak öldürülmelerini emretmiş ve bu ceza icra edildikten sonra İbn Abbâs itiraz ederek Hz. Peygamber’in (s.a.s.) sözündeki nehyi hatırlatmıştır. Buhârî bu rivâyetleri mürtedin hükmü ve ceza hukukuyla alakalı bâblar altında ele almaktadır. Bu bâb başlıklarına bakıldığında Buhârî’nin rivâyete i’tikâdî değil fikhî açıdan yaklaştığı anlaşılmaktadır. Gerek zenâdika lafzı ile gerekse bir kavimden bahsederek aktarılan bu rivâyet, İslâm dininden ayrılanların hükmü konusunda bir delil olarak kullanılmıştır. Fakat çalışmamız açısından önem taşıyan husus, söz konusu rivâyette bahsedilen şahısların kimler oldukları ve hangi sebeplerle zındık olarak nitelendirildikleridir. Buhârî’nin naklettiği iki rivâyetin zâhirinden yola çıkılarak öldürülen suçluların kim olduklarını ve hangi sebeplerle böyle bir cezaya çarptırıldıklarını tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Fakat bu konuda çeşitli ipuçlarını, rivâyetin farklı lafızlarla aktarılan diğer kaynaklardaki tarîklerinde ve bazı şârihlerin açıklamalarında görmekteyiz. Örneğin aynı muhtevadaki rivâyeti nakleden Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ve Tirmîzî’deki (ö. 279/892) nakillerde zenâdika yerine “irtidâd eden kimseler” ifadesi bulunmaktadır.⁵ İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) ve Ebû Bekir el-Hallâl (ö. 311/923) onların puta tapan kimseler olduklarına dair bazı rivâyetler aktarmışlardır.⁶ Hâkim’in (ö. 405/1014) *Müstedrek*’indeki rivâyette ise bu kimselerin Hz. Ali’yle yaptıkları anlaşmadan irtidât eden kimseler oldukları aktarılmaktadır.⁷ Taberî’nin (ö. 310/923) *Tehzîbü’l-âsâr*’ındaki rivâyette bu şahısların Hz. Ali’ye “Sen bizim rabbimizsin” dedikleri nakledilmektedir. Yine Taberî tarafından aktarılan başka bir rivâyette onlar üç kere “أنت هو” diyerek Hz. Ali’ye rab olduğunu söylemişlerdir.⁸ İbn

⁴ Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 148.

⁵ Süleymân b. Eş’as b. İshâk el-Ezdî Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Kitâbü’s-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, ts.), “Hudûd”, 1; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre es-Sülemî et-Tirmîzî, *el-Câmiü’s-sahîh*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1978), “Hudûd”, 25.

⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Kitâbü’l-musannef fi’l-ehâdis ve’l-âsâr*, 6/486; Hallâl, *Ahkâmu ehli’l-milel mine’l-câmi’ li-mesâilî’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 431-463.

⁷ Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek*, 3/620.

⁸ Taberî, *Tehzîbü’l-âsâr*, 3/82.

Hacer'in (ö. 852/1449) de ihtimal dâhilinde gördüğü bilgiye göre bu rivâyette geçen kişiler, Hz. Ali'nin rab olduğunu iddia edenlerdir.⁹ Benzer görüşleri Aynî (ö. 855/1451) de aktarmıştır.¹⁰

Hz. Ali'den mevkûf olarak aktarılan ve pek çok hadîs kaynağında geçen bu rivâyetin sıhhati hakkında klasik kaynaklarda herhangi bir ihtilaf tespit edilememiştir. Anlaşıldığı kadarıyla rivâyet sahihtir. Fakat rivâyette geçen lafız konusundaki ihtilaflar, çeşitli soru işaretlerini de beraberinde getirmektedir. Şüphesiz ilk akla gelen husus, Hz. Ali'nin şiddetli bir biçimde cezalandırdığı ifade edilen şahısların kim olduğudur. Bu noktada Ahmet Yaşar Ocak gibi günümüz araştırmacılarının söz konusu lafız hakkındaki yorumları dikkat çekicidir. Ocak, Hz. Ali'nin yaşadığı devirde Zındıklıktan bahsedilemeyeceğini ifade ederek Buhârî'nin bu rivâyetinde anakronizm olduğunu savunmaktadır. Bu düşüncesini şu sözlerle ifade etmektedir:

“...Ayrıca bu hadîs bir problem de ortaya çıkarıyor. Buhârî'deki bu rivâyette bir anakronizm olduğu dikkati çekiyor. Bu problem Hz. Ali'ye bazı “zenâdika”nın getirilmiş olmasıdır. Oysa Hz. Ali döneminde zenâdikadan bahsetmek mümkün değildir. Bu sebeple Buhârî gibi sağlamlığıyla şöhret bulmuş bir kaynakta böyle bir anakronizmi yansıtan bir rivâyetin bulunması ilginçtir. Üstelik Buhârî'nin, zendeka hareketlerinin en yaygın olduğu bir dönemde yaşadığını ve eserini meydana getirdiğini unutmamak gerekir. Kanaatimizce bu anakronizm, bu hadîsin sıhhatini tartışmalı hale getiriyor.”¹¹

Anlaşıldığı kadarıyla müellif, Buhârî'nin Zenâdika lafzını bu rivâyette kasten kullandığını veya bu lafzı tashih etmeden naklettiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla Buhârî'yi –en hafif ifadesiyle- dikkatsizlikle suçlamaktadır.

Rivâyete benzer eleştirileri getiren bir başka araştırmacı da Şükrü Özen'dir. Ona göre söz konusu rivâyette geçen Zenâdika lafzı tartışmalıdır. Onun değerlendirmesi şöyledir:

⁹ Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, thk. Muhibbuddîn el-Hafîb (Beyrut: Dâru'l-Marife, 1379), 12/270.

¹⁰ Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedrûddîn el-Aynî, *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 24/79.

¹¹ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmânlı toplumunda zındıklar ve mülhidler: 15.-17. yüzyıllar* (Beşiktaş, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2013), 72, 73.

“Muhtemelen bu olayın râvîlerinden biri, olayda sözü edilen şahıslar hakkındaki suçlamalara bakarak onları kendi dönemindeki terimi kullanmak suretiyle niteleme yoluna gitmiştir.”¹²

Ocak'ın ve Özen'in bulunduğu ortak payda, Hz. Ali döneminde zındıklık lafzının mütedâvel olmadığı hususudur. Bu iddianın tahliline geçmeden önce, rivâyette bahsedilen şahısların kimliğine dair daha detaylı bir analizin yapılması elzemdir.

2. Rivâyetler Arasındaki Lafız Farklılıkları

Söz konusu rivâyette geçen şahısların kimliğine dair rivâyetler arasındaki lafzî ihtilaflara bakıldığında, Hz. Ali'nin şiddetli bir biçimde cezalandırıldığı bu şahısların ortak noktasının irtidât olduğu anlaşılmaktadır. Bu kanaatimizi, rivâyetin tüm kaynak eserlerdeki yerlerinin tespit edilmesi neticesinde metinler arasındaki lafız farklılıklarını tespit ettiğimiz aşağıdaki tablo¹³ ve musanniflerin kahir ekseriyetinin söz konusu rivâyeti “mürtedin hükmü” başlığı altında ele almış olmaları desteklemektedir.

	Rivâyeti Nakleden İlk Râvî	Hz. Ali'nin Cezalandırıldığı Söylenen Şahısların Kimliği Hakkında Nakledilen Bilgiler	Rivâyeti Nakleden Musannif
1	Süveyd b. Ğafele	Zındıklar	Şâfî ¹⁴ (ö. 204/820)
2	İkrime	Zındıklar	Şâfî
3	İkrime	Mürtedler yani zındıklar	Humeydî (ö. 219/834)
4	Süveyd b. Ğafele	Zındıklar	İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849)
5	İkrime	Zındıklardan bir kavim kitapları ile birlikte	Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)
6	Enes	Zut'lardan ¹⁵ puta tapan bazı kimseler	Ahmed b. Hanbel
7	İkrime	Zındıklar	Buhârî (ö. 256/870)
8	İkrime	Bazı kimseler	Buhârî
9	İkrime	İrtidât eden bir topluluk	Tirmizi (ö. 279/892)

¹² Şükrü Özen, “İslâm Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fıkhîliği”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 6 (2001), 20.

¹³ Tablo oluşturulurken yalnızca rivayetin ilk râvisi ve rivâyette Hz. Ali tarafından cezalandırıldığı söylenen şahıslar hakkında verilen malumatlar dikkate alınmış, konunun sınırları dışında kalan isnâddaki diğer râvîler ve rivâyette geçen diğer lafız farklılıkları tabloda gösterilmemiştir. Öte yandan çalışmanın ikinci dipnotunda verilen kaynakların tekrar zikredilmesine gerek duyulmamıştır.

¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs eş-Şâfî, *el-Üm* (Beyrut: Dârü'l-Marife, 1990), 7/192.

¹⁵ Anayurtları Kuzeybatı Hindistan olan ve Hz. Ömer zamanında Müslüman olan bir kavim. Bkz. A. S. Bazmee Ansari, “Zutlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/514, 515.

10	Süveyd b. Ğafele	Zındıklar	Osmân ed-Dârimî (ö. 280/894)
11	Ebû İdris	Zındıklar	Osmân ed-Dârimî
12	Enes	Zut'lardan puta tapan bazı kimseler	Nesâî ¹⁶ (ö. 303/915)
13	İkrime	İrtidât eden bazı kimseler	Nesâî ¹⁷
14	Ebû't-Tufeyl	Hz. Ali'ye rab diyen zındıklar	Taberî (ö. 310/923)
15	Ya'kûb	Putta tapan bazı kimseler	Hallâl (ö. 311/923)
16	Ebû İdrîs	İrtidât eden zındıklar	Hallâl
17	İkrime	İrtidat eden bir topluluk veya zındıklar	İbn Hibbân (ö. 354/965)
18	İkrime	Hz. Ali'ye olan ahitlerinden dönenler	Hâkim (ö. 405/1014)
19	İkrime	Mürtedler veya zındıklar	Beyhakî (ö. 458/1066)
20	Süveyd b. Ğafele	Zındıklar	Beyhakî

Bu tablodan anlaşıldığı kadarıyla Hz. Ali'nin cezalandırdığı kimselerin kimliği hususunda klasik kaynaklarda bir tereddüt dikkat çekmektedir. Başta Buhârî'nin aynı rivâyeti iki farklı lafızla (الزنادقة/قوم) aktarmış olması, anakronizm iddiaları hususunda ilk planda bir haklılık payı oluşturmaktadır. Fakat ilk dönem hadîs musannefâtında genişçe yer bulan bu rivâyeti zenâdika lafzıyla nakleden birden fazla râvînin bulunuşu da konu hakkında farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Rivâyetin muhtelif 20 tariki incelendiğinde bunlardan 10 tanesinde zındık lafzının geçtiği görülmektedir. Bu lafızla rivâyet dört farklı râvî aracılığı ile nakledilmiştir. Büyük çoğunluğunu İkrime'nin naklettiği bu rivâyetlerin küçük bir kısmında “zındıklar veya mürtedler” gibi tereddütlü bazı ifadeler bulunmaktaysa da geri kalanlarında lafzın açık bir şekilde “zenâdika” olarak vârid olduğu görülmektedir.

Rivâyetler arasında dikkat çeken başka bir husus da Ahmed b. Hanbel'in zındıklardan bahsederken yanlarında kitaplarının da bulunuşuna dair bir ayrıntıyı zikretmiş olmasıdır. Bu da Hz. Ali döneminde entelektüel anlamda zındıklığın olabileceğine dair bir ipucu vermektedir. Bir diğer husus da putlara tapan bir kavimden veya Hz. Ali'nin ilahlığını iddia edenlerden bahsedilen rivâyetlerin de kaynaklarda kendilerine yer edinmiş olmalarıdır. Bu durum bir yandan İbn Hacer'in de ihtimal dahilinde gördüğü gibi Hz. Ali'nin rab olduğunu iddia eden Abdullah b. Sebe gibi şahısları, öte yandan İran sınırına yakın bir bölgede yaşamış

¹⁶ Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb en-Nesâî, *el-Müctebâ mine's-Sünen (Sünenü's-suğrâ)*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1986), “Tahrîmu'd-Dem”, 13.

¹⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübra*, 3/441.

olan ve putlara taptıkları söylenen Zut kavminin rivâyette bahsedilen kimseler olabileceğini düşündürmektedir.

Netice olarak söz konusu lafız farklılıklarından yola çıkarak lafzın tespiti konusunda kesin bir söz söylemek mümkün gözükmemektedir. Fakat 4 farklı râvî tarafından zındık lafzının kullanılışı ve muteber hadîs kaynaklarında bu lafızla rivâyetin birçok kez aktarılmış olması, söz konusu lafzı Buhârî'nin veya ondan önceki herhangi bir râvînin rastgele rivâyete yerleştirmesi ihtimalini zayıflatmaktadır. Şüphesiz ki bu lafzın tespiti konusunda daha açık bir perspektif sunabilmek için zındıklığın İslam tarihine giriş süreci hakkında bir tahlil gerçekleştirmek gerekmektedir. Nitekim İslam toplumu nezdinde zındıklığın ne zamandan itibaren bilinen bir husus olduğu, söz konusu anakronizm iddiaları ve lafzın tespiti konusunda daha net bir tablo çizmek açısından faydalı olacaktır.

3. Zındıklığın İslâm Tarihine Giriş Süreci Tartışmaları

Her ne kadar hicrî birinci asrın sonu ile ikinci asırda zındıklığın İslam toplumunda tanınırlığına dair çeşitli verilere doğrudan ulaşabiliyor olsak da¹⁸ Câhiliye devri, Asr-ı Saâdet dönemi ve hicrî ilk asrın sonlarına kadar böyle bir hareketin İslâm toplumu içerisinde var olup olmadığı ihtilâflı bir konu olarak gözükmemektedir. Çünkü Hz. Peygamber'in (s.a.s.) hadîslerinde zındıklığa dair herhangi bir lafzın bulunmadığı hususundaki çeşitli görüşlerin yanında,¹⁹ temel hadîs kaynaklarından olan Kütüb-i Sitte'de içinde zındık ve zendeka lafzı geçen Hz. Peygamber'den (s.a.s.) merfû olarak aktarılan bir hadîs bulunmamaktadır.

Zındıklığın Hz. Ali devrinde bilinen bir olgu olup olmadığı hususu, İslâm tarihine zındıklığın giriş süreci hakkında ortaya çıkan ihtilâflar ile doğrudan bağlantılıdır. Nitekim Câhiliye devri ve akabinde Asr-ı Saâdette zındıkların mevcudiyetine dair klasik kaynaklarda mevcut bulunan sınırlı bilgiler ve muasır araştırmacıların konuya dair muhtelif yorumları, zındıklığın İslam tarihindeki kökenine dair bazı hususlara açıklık getirirken öte yandan birçok soruyu da gün yüzüne çıkarmaktadır.

¹⁸ Zındık kelimesini hicrî ikinci asırda telif edilmiş bazı kitaplarda tespit edebiliyoruz. Örneğin bkz. Ebû Abdurrahman el-Ferâhidî Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdî Mahzûmî, İbrâhîm Sâmerrâî (b.y.: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.), 5/255. Ayrıca *Muvattâ'*'de "Kim dinini değiştirirse boynunu vurun" hadisinin yorumunda bizzat İmam Mâlik tarafından şöyle denmektedir: "Zındıklar ve onlar gibi İslam dininden çıkıp başka dine girenler." Bkz. Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî, *el-Muvatta'* (Abu Dabi: Müessesetü Zâyed b. Sultân el-Neheyân, 2004), "Akziye", 8. Bu ibarelerden yola çıkarak zındıklığın hicrî ikinci asrın başlarından itibaren Müslümanlarca bilinen bir olgu olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁹ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Buğyetü'l-murtâd*, thk. Musa b. Süleyman Düveyş (Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 1415), 338.

Zındıklığın cahiliye devrinde Arap toplumu arasında olup olmadığına dair en erken ifade, tespit edilebildiği kadarıyla ünlü nesep âlimi ve tarihçi İbnü'l-Kelbî'nin²⁰ (ö. 204/819) *Mesâlibü'l-Arab* isimli eserinde geçmektedir. Arapların çeşitli konulardaki kusurlarından bahseden bir eser olması ile de dikkat çeken *el-Mesâlib*'te İbnü'l-Kelbî "Mecûsî, Yahûdî, Nasrânî ve Zenâdika'dan Olanlar" bâbında söz konusu inanışlara sahip Arapları zikretmektedir. İbnü'l-Kelbî Kureyş'te zındıklığın var olduğunu ve Ukbe b. Ebî Muayt (ö. 2/624), Ubey b. Halef el-Cümahî (ö. 3/625), Nadr b. Hâris (ö. 2/624), Haccâc es-Süheymân'ın oğulları Münebbih (ö. 2/624) ve Nübeyh (ö. 2/624), Âs b. Vâil (ö. -/622) ve Velîd b. Muğîre'nin (ö. 1/622) zındıklar olduğunu ifade etmektedir.²¹ Akabinde Mücâhid b. Cebr'den naklettiği bilgiye göre Mücâhid, İbn Abbâs'a zındıklığı Kureyşlilerin nasıl öğrendiklerini sormuş, o da Hîre'de karşılaştıkları Hristiyanlardan öğrendiklerini söylemiştir.²²

Yine Kureyş arasında zındıklığın varlığına dair başka bir ifade ise İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *el-Meârif*inde geçmektedir. İbn Kuteybe Câhiliye dönemi Araplarındaki dini inanışlara dair yapmış olduğu listede Mecûsîliğin Temîm kabilesi içinde olduğunu ifade etmiş, akabinde zındıklığın ise Kureyş'in içinde olduğunu ifade ederek "Kureyş zındıklığı Hîre'den almıştır"²³ demiştir. Böylelikle söz konusu dönemde Kureyşli Araplar arasında zındıklığın var olduğunu açık bir şekilde ifade etmektedir.

Söz konusu rivâyetlerden hareketle Câhiliye devri Arapları arasında zındıklığın var olduğunu söylemek mümkün gözüküyor olsa da öncelikle zındıklığın, bu rivâyetlerde hangi anlamda kullanıldığının tespit edilmesi gerekmektedir. Çünkü gerek İbnü'l-Kelbî'nin, gerekse Muhammed b. Habîb ve İbn Kuteybe'nin beyanatlarında zındıklığın hangi manada kullanıldığı hususunda bir kapalılık bulunmaktadır. Bu sebeple söz konusu eserlerde zikredilen zındıklardan ve zındıklıktan maksadın, İslâm öncesi dönemde ortaya çıkan Senevîler olup olmadığı konusu net değildir.

²⁰ Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422), 16/68.

²¹ Ebû Cafer Muhammed b. Habîb el-Hâşimî (ö. 245/860) de aynı listeyi *el-Muhabber* isimli eserinde zikretmedir. Fakat onun İbnü'l-Kelbî'nin öğrencisi olması, söz konusu listeyi herhangi bir tetkike tabi tutmadan hocasından naklettiği ihtimalini taşımaktadır. Bkz. Ebû Cafer Muhammed b. Habîb el-Hâşimî, *el-Muhabber*, tsh. Ilse Lichtenstadter, (Beyrut: Dâru'l-Afâki'l-Cedîde, ts.), 161.

²² Ebû Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî, *Kitâbu mesâlibü'l-Arab*, thk. Câsim Yâsîn ed-Dervîş, Selîme Kâzım Hüseyin, (Dimaşk: Temmûze Tıbâa Neşr Tevzi', 2015), 327-329.

²³ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Meârif*, 2. bsk., thk. Servet Ukkâşe, (Kâhire: Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 1992), 621.

Modern araştırmacıların büyük çoğunluğu, özellikle İbnü'l-Kelbî'nin zındıklara dair aktardığı listeye itiraz etmektedirler. Çağdaş araştırmacılardan bu listeyi inceleyen Chokr,²⁴ İbnü'l-Kelbî'nin ifadelerinin Abbâsî otoritesine yaranmaktan başka bir amacının olmadığını, nitekim İbn Abbâs'tan yaptığı naklin de bunu gösterdiğini, aynı zamanda ricâl âlimlerinin büyük çoğunluğunun bu haberi reddettiğini söylemektedir.²⁵ Bir başka çalışmada, İbnü'l-Kelbî'nin aktardığı bilgilere ve zındıklara dair bu listeye ihtiyatla yaklaşılması gerektiği ifade edilmektedir. Çünkü İbnü'l-Kelbî'nin babası Kelbî, zındıklar hakkında indiği söylenen âyetler hakkındaki malumatın çoğunu nakleden kişidir. İbnü'l-Kelbî'nin söz konusu ayetlerin indiği kişileri tespit edip böyle bir liste oluşturmuş olması muhtemeldir. Zaten Kelbî, hadîs otoriteleri tarafından güvenilir kabul edilmemiş bir kimsedir. Aynı zamanda müellife göre İbnü'l-Kelbî'nin zikrettiği zındıklar ile İbn İshâk'ın (ö.151/768) *es-Sîre*'de Hz.Peygamber'i (s.a.s.) davasından vazgeçirmeye çalışanlar olarak zikrettiği Mekkeli müşriklerin aynı kişiler olması; ayrıca her iki kitapta da bu kişilerin Hîre'ye ticaret için gidip orada Ehl-i Kitap'tan birtakım bilgiler öğrendiklerine dair ayrıntıya girilmesi, zındıklar listesinin ortaya çıkmasında *es-Sîre*'den ilham alındığı izlenimi uyandırmaktadır.²⁶

Muhammed Feyyûmî'nin bilhassa İbn Kuteybe'nin aktardığı ifadelere olan yorumu dikkat çekicidir. O *Târihu'l-fikri'd-dîni'l-câhili* isimli eserinde şunları söylemektedir:

“İbn Kuteybe'nin takdim ettiği malumat gerek konu gerek kuşatıcılık gerekse Arap kabilelerine nispet edilen dinler açısından özenli bir tespit değildir. Öncelikle o Arap dinleri arasında sayılan Sâbiîlik gibi bir dini zikretmemiştir. Öte yandan zındıklığı ise Arap dinleri arasında saymıştır.”²⁷

Buna benzer kanaate sahip olan bir diğer çağdaş araştırmacı da *ez-Zenâdika* isimli kitabın müellifi Sa'd b. Fellâh el-Arîfi'dir. O özellikle Hz. Peygamber'in (s.a.s.) yaşadığı devirde zındık olarak nitelenen hiç kimsenin olmadığını, sonraki dönemlerde zındık olarak nitelenen kimselerin Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde münâfık olarak isimlendirildiğini, ilk

²⁴ *İslâm'ın hicrî ikinci asrında zındıklık ve zındıklar* isimli eseriyle tanınan müellif bu çalışmada zındıklığın tarihine dair oldukça önemli bir devir olan Abbâsî hilafetinin ilk dönemini inceliyor. Bilhassa halife Mehdî-Billâh (ö. 169/785) döneminde doruk noktasına ulaşan zındıklık hareketini pek çok farklı perspektifle sunan yazarın bu çalışması, heretik akımların İslâm tarihindeki yerine dair gerçekleştirilmiş önemli çalışmalardan birisi olarak takdim edilebilir.

²⁵ Melhem Chokr, *İslâm'ın hicri ikinci asrında zındıklık ve zındıklar*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Anka, 2002), 437, 438.

²⁶ Yusuf Ağkuş, *Ehl-i Sünnet Tefsir Geleneğinde Zındıklık ve Zenâdika Algısı*, (Adana: Çukurova Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 14.

²⁷ Muhammed İbrâhîm el-Feyyûmî, *Târihu'l-fikri'd-dîni'l-câhili*, 4. Bsk., (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1415/1994), 328.

zındıklığın Hz. Osman'ın şehit edilmesi ile başlayan süreçte ortaya çıktığını ifade etmektedir. Görüşlerini İmâm Mâlik'in ve İbn Teymiyye'nin ifadeleri ile destekleyen müellifin özellikle İmâm Mâlik'ten yaptığı nakil dikkat çekicidir. İmâm Mâlik'e göre münafıklık, onun zamanında zındık olarak nitelenen kimselerin Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanındaki ismidir.²⁸

Âlûsî ise İbn Kuteybe'nin ifadelerinde zındıklıktan kastının şüphesiz Senevî inanca sahip, nur ve zulmet akidesini benimsemiş kimselerin inancı olduğunu dile getirmektedir. Nitekim Hîre, Fârisîlerin yaşadığı ve bu inançların olduğu bir bölgedir. Ona göre şayet İbn Kuteybe'nin zındıklıktan kastı âhirete veya rubûbiyete inanmamak olsaydı, bu zaten Arap toplumunun birçok bölgesinde vardır.²⁹

Uzun yıllar Hristiyanların egemenliği altında kalan ve çok kültürlü yapısıyla birbirinden farklı inanışlara ev sahipliği yapan (Putperestlik, Hristiyanlık, Yahûdîlik, Mecûsîlik, Maniheizm ve Mazdeizm gibi) Hîre, aynı zamanda o dönemde Arapların yaygın olarak ticârî ilişkilerde bulunduğu bir bölgedir.³⁰ Ticari faaliyetlerin neticesinde çeşitli inanışların tanınması tabii bir sonuçtur. Bu sebeple Câhilî Kureyş'in önde gelen simalarının da Hîre bölgesine gerçekleştirdiği seyahatler sırasında zındıklığın kökeni ile ilişkili olan Senevî birtakım inançlardan etkilenmiş olmaları, böylelikle zındıklığı Kureyş arasında yaymış olmaları ihtimal dâhilinde gözükmektedir.

Yakubî de Câhiliyye dönemindeki Arapların inançlarından bahsederken şu ifadeleri kullanır: “Onlardan Senevî inanca sahip bir kavim zındıklaştı.” (وتزندق منهم قوم فقالوا بالثنوية) Onun bu ifadesi ve akabinde Arapların Kinde kabilesinin Câhiliyye devrinde zındıklaştığını aktarması oldukça dikkat çekici ve önemlidir. O Kinde kabilesinin ileri geleni Hacer b. Amr el-Kindî'nin zındık olduğunu ifade etmiştir.³¹ Ali Sâmî en-Neşşâr da Asr-ı Saâdetten önce Arapların zındıklığı bildiğini öncelikle bu rivâyetle temellendirmiştir.³²

Konuyu müstakil olarak ele alan Melhem Chokr, Kinde kabilesi hakkındaki bu rivâyetin kaynağının da İbnü'l-Kelbî olabileceğini ve dolayısıyla buna güvenilemeyeceğini

²⁸ Sa'd b. Fellâh el-Arifî, *ez-Zenâdika akâiduhum ve firakuhum ve mevkifu eimmeti'l-müslimîn minhum*, (Riyâd: Dâru't-Tevhîd ve'n-Neşr, 1434/2013), 111-112.

²⁹ Muhammed Şükrü el-Alûsî, *Bulûğu'l-ereb fi ma'rifeti ahvâli'l-Arab*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, 2.bsk. (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısırî, ts.), 2/229.

³⁰ Hüseyin Ali ed-Dakukî, “Hîre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 18/122-124.

³¹ Ahmed b. Ebû Yakûb b. Ca'fer el-Ahbârî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, (Necef: Matbaatu'l-İzzî, 1358), 1/214.

³² Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, 9.bsk., (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), 1/195.

söylemektedir.³³ Fakat onun bu iddiası, İbnü'l-Kelbî'ye *el-Fihrist*'te nispet edilen bir kitap üzerinden³⁴ ve ihtimale dayalı bir iddiadır. Öte yandan Taberî de Sâsânî krallarından Kubâz ile Kinde kabilesine mensup Haris b. Amr el-Kindî arasındaki ilişkiye değinirken Zındıklık lafzını kullanmaktadır.³⁵ Buradan hareketle Benû Kinde'nin İslam'dan önce zındıklığına dair ilgi çekici bir tespit ortaya çıkmaktadır. Bir diğer husus da Yakûbî'nin söz konusu kavim hakkında Senevîlik lafzını özellikle kullanıyor olmasıdır. Fakat İbnü'l-Kelbî'nin zındıklar hakkındaki ifadelerinde zındıklığın inanç biçimine dair doğrudan bir ifade bulunmamaktadır.

Öte yandan yine Ali Sâmi en-Neşşâr'ın Makrîzî'den nakille Ebû Süfyân hakkında Zındıklık ithamına ayrıca yer vermesi de dikkat çekicidir. Makrîzî, Ebû Süfyân'ın Rasûlullah ile Huneyn'de birlikte olduğunu ve o sırada kumar oklarına (el-ezlâm) yemin ettiğini aktarmakta ve onun Cahiliye döneminde zındık olduğunu ifade etmektedir.³⁶ Şüphesiz Ebû Süfyân hakkında Makrîzî'nin kullandığı bu ifadenin, zındık lafzının Senevî inanca sahip olan bir kimse şeklindeki mütedâvel anlamda olduğu konusunda net bir hükümde bulunmak mümkün değildir. Bu ifadenin, Ebû Süfyân'ın Müslüman olmadan önce sergilediği olumsuz davranışlarla ilgili Makrîzî tarafından kullanılmış genel bir itham olması da ihtimal dâhilindedir. Fakat yukarıda sözü edilen İbn Kuteybe'nin zındıklar listesi ile birlikte düşünüldüğünde en-Neşşâr'ın Ebû Süfyân ile ilgili kullandığı ifadeyi geçersiz kılacak doğrudan bir delil de gözükmemektedir.

Netice olarak İslam öncesinde Arapların farklı kültürlerle ilişkide buldukları bir hakikattir. Buradan yola çıkarak zındıklığın Arap topraklarına çeşitli vesilelerle girmiş olma ihtimali bizce kuvvetli gözükmemektedir. Buraya kadar gerçekleştirilen tahliller neticesinde Câhiliye devri ve Asr-ı Saâdet döneminde zındıkların, sonraki dönemlerde olduğu kadar şöhret bulmasa da Arap yarımadasında tanınır oldukları hususunda ciddi deliller bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu hususa açıklık getirecek farklı bir konu da mevkûf rivâyetler içerisinde, çalışmaya mevzubahis edilen rivâyet haricinde yine Hz. Ali'yle ilgili olarak aktarılan başka bir rivâyetin varlığıdır.

Bu rivâyette, Hz. Ali tarafından Mısır'a vali olarak atanan Muhammed b. Ebû Bekir es-Sıddîk, Hz. Ali'ye zındıkların hükmünü sorar. Rivâyet şöyledir:

³³ Chokr, *İslâm'ın hicri ikinci asrında zındıklık ve zındıklar*, 444.

³⁴ Kitabın adı *el-Fihrist*'te şöyle kayıtlıdır: “كتاب ملوك اليمن من التبابعة” bkz. Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramazân (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1417), 125.

³⁵ Ebû Cafer İbn Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd Taberî, *et-Târih* (Beyrut: Dârü't-Türâs, 1387), 2/96.

³⁶ Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Resâilü'l-Makrîzî* (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1998), 33.

عَنِ الثَّوْرِيِّ عَنْ سِمَاكِ بْنِ حَرْبٍ عَنْ قَابُوسَ بْنِ مَخَارِقٍ أَنَّ مُحَمَّدَ بْنَ أَبِي بَكْرٍ كَتَبَ إِلَى عَلِيِّ بْنِ أَبِي تَالِيسَةَ عَنْ مُسْلِمِينَ تَزَنَّدَقَا، فَكَتَبَ إِلَيْهِ "إِنْ تَابَا، وَإِلَّا فَاضْرِبْ أَعْنَاقَهُمَا".³⁷

Sevrî – Simâk b. Harb – Kâbûs b. Muhârik: “Muhammed b. Ebû Bekr Hz. Ali'ye zındıklaşan Müslümanların durumu ile ilgili bir mektup gönderdi. Bunun üzerine Hz. Ali şöyle söyledi: “Tövbe ederlerse ne âlâ, şayet tövbe etmezlerse boyunlarını vurun.”

Bu rivâyet, Abdürrezzak b. Hemmâm'ın *el-Musannef*'i haricinde İbn Ebî Şeybe³⁸ ve Beyhakî'de³⁹ de benzer lafızlar ile nakledilmiştir. Söz konusu rivâyetlerin ortak râvîleri Kâbûs b. Muhârik ve Simâk b. Harb'tir. Ricâl âlimlerinin Kâbûs hakkındaki değerlendirmelerine bakıldığında onun adaleti hakkında kesin bir hükme varmak zor gözükmektedir. Öncelikle Kâbûs'un babasından başka kimseden hadîs rivâyet etmediği anlaşılmaktadır. Ondan hadîs rivâyet eden tek kişi de Simâk b. Harb'tir.⁴⁰ Bir diğer husus da onu tevsik eden sınırlı sayıda muhaddisin olmasıdır. İbn Hibbân onun güvenilirliğine işaret etmiş⁴¹ Nesâî ise hakkında “ليس به بأس” (rivâyetinde sakınca yoktur) ifadesini kullanmıştır.⁴² Bunların haricinde gerek Kâbûs ve gerekse babası Muhârik hakkında ayrıntılı cerh-ta'dîl ifadeleri bulunmamaktadır. Söz konusu rivâyetlerin yalnızca Kâbûs ve babası tarafından nakledilmiş olması rivâyetlerin sıhhati hakkında şüphe oluşturmaktadır. Bir diğer husus da Kâbûs'dan bu rivâyeti nakleden tek kişi olan Simâk b. Harb'in hakkındaki cerh-ta'dîl değerlendirmeleridir. Anlaşıldığı kadarıyla Simâk bazı rivâyetlerinde hatalı bulunmuş, bu sebeple “مضطرب الحديث”, (rivâyeti yalnızca i'tibâr için alınır) “أنه كان يغلط، ويختلفون في حديثه” (o çokça hata yapar, rivâyetinde ihtilâf edilir) “ضعيف في الحديث” (rivâyette zayıftır) gibi ifadelerle cerh edilmiştir.⁴³ Bu sebeplerle bu isnadlarla nakledilen rivâyetlerin sıhhati hakkında şüphe bulunmaktadır.

Her ne kadar rivâyetin sıhhatinde şüpheler bulunsun da Hz. Ali'nin vali olarak görevlendirdiği Muhammed b. Ebû Bekr'in Hz. Ali'ye böyle bir mektup göndermesi ihtimal dâhilindedir. Çünkü onun vali olduğu Mısır'ın yukarıda zikredilen Hîre'den daha derin bir kültür ve medeniyet yapısına sahip olduğu, pek çok farklı din ve inanışı içinde barındırdığı

³⁷ Ebû Bekr es-San'ânî Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî (b.y: Meclisü'l-İlmî, 1403), 10/170.

³⁸ İbn Ebû Şeybe, *el-Kitâbü'l-musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, 6/439.

³⁹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/350.

⁴⁰ Yûsuf b. Abdurrahman Ebu'l-Haccâc Cemâlüddîn el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400), 23/330, 331.

⁴¹ Muhammed b. Hibbân el-Büstî İbn Hibbân, *es-Sikât* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1393), 5/327.

⁴² Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* (b.y.: Matbaatü Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1326), 8/306, 307.

⁴³ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 12/115, 118-120.

bilinen bir gerçektir. Öte yandan Hz. Ali etrafında gelişen iki farklı olay için pek çok râvînin zındık lafzı ile nakillerde bulunmaları, sözü edilen anakronizm iddialarını tartışmaya açmaktadır.

SONUÇ

Zındıklığın İslam tarihindeki serüvenine dair gerçekleştirilmiş çalışmalar, zındıklık faaliyetlerinin İslam toplumu içerisinde hicrî birinci asrın sonlarında başladığına dair bir ön kabule sahiptir. Bu düşüncenin ortaya çıkışında hiç şüphesiz Emevî hilâfetinin sonlarında fikrî tartışmaların çok daha büyük bir ivme kazanması durumu etkilidir. Fakat doğuşu İslam'dan çok daha eski asırlara uzanan zındıklık inancının Arap topraklarına Câhiliye devrinde girmiş olabileceği, gerek İbnü'l-Kelbî gibi tarihçilerin beyanatlarından gerekse hadîs kaynaklarına girmiş bazı rivâyetlerden yola çıkarak söylenebilir. Öte yandan Cahiliye devrinde Arabistan yarımadasının farklı kültürlerle etkileşimde olduğu bilinen bir husustur. Buradan hareketle Arapların zındıklık hareketinin fikrî temellerini oluşturan Zerdüştilik ve Maniheizm gibi kâdim dini inanç ve öğretilerle tanışmamış olması oldukça zayıf bir ihtimaldir.

Buhârî'de Hz. Ali ile ilgili geçen bir rivâyet üzerinden gerçekleştirdiğimiz bu muhtasar çalışmada, rivâyette geçen zenâdika lafzına yöneltilen anakronizm iddiasını zayıflatacak pek çok delil olduğu kanaatine ulaştık. Bu kanaatin oluşmasında ilk olarak söz konusu rivâyetin farklı tarîklerinde de benzer lafızların geçiyor olması etkili olmuştur. Nitekim 10 farklı rivâyette aktarılan bu hadisede sözü edilen şahısların zındık oldukları, 4 farklı râvî tarafından açık bir şekilde kaydedilmiştir. Her ne kadar bazı rivâyetlerde “mürtedler veya zındıklar” gibi tereddütlü kayıtlar bulunmaktaysa da diğer rivayetlerde bu lafzın özel olarak kullanıldığı görülmektedir. Şüphesiz zındık lafzı kullanılmadan aktarılan diğer rivâyetler, burada kastedilen şahısların kimliğine dair başka ihtimalleri göz önünde bulundurmamızı gerektirmektedir. Fakat bu açıdan bakıldığında diğer rivâyetlerin önemli bir kısmında Zût kavminden ve puta tapan insanlardan, diğer bir kısmında da mürtedlerden bahsedilmektedir. Şayet sözü edilen şahıslar Zût kavminden kimseler olarak kabul edilirse, söz konusu kavmin zındıklık fikriyatı ile ilgisinin bulunması ihtimal dâhilindedir. Şayet mürtedler olarak kabul edilirse, bu şahısların Müslüman iken zındıklaşan kimseler olabileceği söylenebilir.

Anakronizm iddialarını zayıflatacak diğer bir kanaat ise, tarihî süreç açısından zındıklığın İslâm toplumuna Hz. Ali'den de önce girebilmiş olabileceğine dair klasik

kaynaklardaki bazı ifadelerin varlığı neticesinde ortaya çıkmıştır. İbnü'l-Kelbî ve İbn Kuteybe gibilerinin Kureyş'teki zındıklardan açık bir şekilde bahseden ifadeleri oldukça dikkat çekicidir. Her ne kadar bazı son dönem araştırmacıları bu nakillere kuşkuyla yaklaşıyor olsa da konuya dair klasik kaynaklarda zındıklığı Kureyşlilerin Hıre bölgesinden öğrendikleri gibi bazı detayların zikredilmesi, söz konusu tartışmaya dair önemli perspektifler sunmaktadır. Bu açıdan gerek zındıklığın tarihine hasredilecek akademik çalışmalarda, gerekse mevzubahis rivâyetin tahlilinde bu durumun göz önünde bulundurulması gerektiği anlaşılmaktadır. Buradan hareketle Buhârî rivâyetinde geçen ve Hz. Ali'nin cezalandırıldığı kimseler için kullanılan zenâdika lafzının, Hz. Ali döneminde varlığı bilinen ve bizatihi bu lafızla nitelenen, İran kökenli senevî inanca sahip bazı kimseler için kullanılmış olması kuvvetle muhtemel gözükmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekr es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîbürrahmân el-A'zamî. b.y: Meclisü'l-İlmî, 3. Basım, 1403.
- Ağkuş, Yusuf. *Ehl-i Sünnet Tefsir Geleneğinde Zındıklık ve Zenâdika Algısı*, Adana: Çukurova Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Ahbârî, Ahmed b. Ebû Yakûb b. Ca'fer. *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Necef: Matbaatu'l-İzzî, 1358.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvut, Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Alûsî, Muhammed Şükrü. *Bulûğu'l-Ereb Fî Ma'rifeti Ahvâli'l-Arab*. thk. Muhammed Behcet el-Eserî, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısırî, 2. Basım, ts.
- Ansari, A. S. Bazmee. "Zutlar". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44/514, 515. Ankara: TDV Yayınları, 2013.
- Arîfî, Sa'd b. Fellâh. *Ez-Zenâdika Akâiduhum Ve Firakuhum Ve Mevkifu Eimmeti'l-Müslimîn Minhum*. Riyâd: Dâru't-Tevhîd ve'n-Neşr, 2013.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2009.
- Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedrüddîn. *Umdetu'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali. *Es-Sünenü'l-Kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1352.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali. *Es-Sünenü's-Sağîr*. thk. Abdülmü'ti Emin Kal'aci. Karaçi : Câmîatü'd-Dirasati'l-İslâmiyye, 1989.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *El-Câmi'u's-Şahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422.
- Chokr, Melhem. *İslâm'ın Hicri İkinci Asrında Zındıklık Ve Zındıklar*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Anka, 2002.
- Dakukî, Hüseyin Ali. "Hîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/122-124. Ankara: TDV Yayınları, 1998.

- Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd b. Hâlid. *Er-Red Ale'l-Cehmiyye*. thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr. Kuveyt : Dâru İbni'l-Esir, 1995.
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî. *Kitâbü's-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Feyyûmî, Muhammed İbrahim. *Târîhu'l-Fikri'd-Dînî'l-Câhilî*. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 4. Basım, 1415/1994.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Ferâhidî. *Kitâbü'l-Ayn*. thk. Mehdî Mahzûmî, İbrahim Sâmerî. 8 Cilt. b.y.: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Harun el-Hanbelî. *Ahkâmu Ehli'l-Milel Mine'l-Câmi' Li-Mesaili'l-İmâm Ahmed B. Hanbel*. thk. Seyyid Kesrevi Hasan. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Hâşimî, Ebû Cafer Muhammed b. Habîb. *el-Muhabber*, tsh. Ilse Lichtenstadter. Beyrut: Dâru'l-Afâki'l-Cedîde, ts.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrût: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422.
- Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. Zübeyr b. İsa. *el-Müsned*. 2 Cilt. Dımaşk: Dâru's-Sakâ, 1996.
- İbn Balabân, Ebû'l-Hasen Emîr Alâüddîn Alî b. Balabân. *El-İhsân Fî Takrîbi Sahihi İbn Hibbân*. Beyrut : Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. İbrâhim. *El-Kitâbü'l-Musannef Fi'l-Ehâdis Ve'l-Âsâr*. 7 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Fethü'l-Bârî*. thk. Muhibbuddîn el-Hatîb. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Marife, 1379.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. b.y.: Matbaatü Dâireti'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1326.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Büstî. *es-Sikât*. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1393.

- İbnü'l-Kelbî, Ebû Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib. *Kitâbu Mesâlibu'l-Arab*. thk. Câsim Yâsîn ed-Dervîş, Selîme Kâzım Hüseyin, Dimaşk: Temmûze Tıbâa Neşr Tevzî', 2015.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî. *el-Meârif*. thk. Servet Ukkâşe, Kâhire: Hey'etü'l-Mısriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, 2. Basım, 1992.
- İbnü'n-Nedim, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1417.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b Abdülhalîm İbn. *Bugyetü'l-Murtâd*. thk. Musa b. Süleyman Düveys. Medine: Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, 3. Basım, 1415.
- Makrîzî, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Ali. *Resâilü'l-Makrîzî*. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1998.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh el-Asbahî. *el-Muvattâ'*. 8 Cilt. Abu Dabi: Müessesetü Zâyed b. Sultân el-Neheyân, 2004.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdirrahmân Ebu'l-Haccâc Cemâlüddîn. *Tehzîbü'l-Kemâl Fî Esmâi'r-Ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Ali b. Şuayb. *El-Müctebâ Mine's-Sünen (Sünenü's-Suğrâ)*. thk. Abdülfettah Ebû Gudde. 9 Cilt. Haleb: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1986.
- Neşşâr, Ali Sâmî. *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi Fî'l-İslâm*. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maârif, 9. Basım, ts.
- Nisâbü'rî, Ebû Abdillâh İbnü'l-Beyyi' Muhammed Hâkim. *El-Müstedrek Ale's-Sahihayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar Ve Mülhidler: 15.-17. Yüzyıllar*. Beşiktaş, İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 4. Basım, 2013.
- Özen, Şükrü. "İslâm Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fikhîliği". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 6 (2001), 17-62.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Üm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Marife, 1990.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Müsnedü'l-İmâm eş-Şâfiî*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1400.

Taberî, Ebû Câfer b. Cerîr Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *et-Târîh*. 11 Cilt. Beyrut: Dârü't-Türâs, 2. Basım, 1387.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Tehzîbü'l-Âsâr: Müsnedü Ali*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, ts.

Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre es-Sülemî. *El-Câmiü's-Sahîh*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1978.